

'Ulûmü'l-Kur'ân Tarihinde Ehlü'l-Me'ânî Âlimlerin Eserlerini Temellendiren Erken Dönem Müfessirleri ve Eserleri Üzerine İncelemeler

(Analyzes of the Early Period Mufasssirs and Their Works, which Based on the Works of Ahl al-Ma'ani Scholars in the History of Ulum al-Qur'an)

Aslan ÇITIR

Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Assist Professor, Çankırı Karatekin University
İslami İlimler Fakültesi Faculty of Islamic Sciences
İslam Tarihi ve Sanatları Islamic History and Arts
Çankırı | Türkiye Çankırı | Türkiye
aslancitir@gmail.com orcid.org/0000-0002-5345-8512

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 23/Eylül/2023 Received | 23/September /2023
Kabul Tarihi | 8/Mayıs /2024 Accepted | 8/May/2024
Yayın Tarihi | 30/Haziran/2024 Published | 30/June/2024

Atıf | Cite as:

ÇITIR, Aslan. "Ulûmü'l-Kur'ân Tarihinde Ehlü'l-Me'ânî İlminin Temelleri ve İlk Dönem Eserlerine İlişkin Analizler [Basics of Ahl al-Maani in the History of Quran Sciences and Analysis on Early Epoch Works]". Tokat İlmîyat Dergisi 12/1 (Haziran | June 2024), 1-21.

[https:// DOI: 10.51450/ilmiyat.1365245](https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1365245)

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iTenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Analyses of the Early Period Mufassirs and Their Works, which Based on the Works of Ahl al-Ma'ani Scholars in the History of Ulum al-Qur'an

Abstract: The subject of this research is the tafsirs of Ahl al-Ma'ani scholars (Ma'an al-Qur'an, Muchaz al-Qur'an, Gharib al-Qur'an and I'rab al-Qur'an). The beginning of these tafsirs is accepted as of Farra (d. 207/822). The works of early-period mufassirs formed the basis of the tafsir of ahl al-ma'ani mufassirs. The aim is to examine the works of the first five mufassirs of the first-century and second-century Hijri who contributed to the tafsirs of Ahl al-Ma'ani mufassirs. However, the works other than "Ma'an al-Qur'an, Gharib al-Qur'an, Kitab al-lügat" were attributed to Ibn Abbas (68/687-88) and the works other than "Gharib al-Qur'an al-Macid" were attributed to Zayd b. Ali (d.122/740) could not be found. The work called "Gharib al-Qur'an" was attributed to Ata b. Abu Rabah (d. 114/732), was accessed in İsmail Cerrahoğlu's article in the Ankara Faculty of Theology Journal. In Cerrahoğlu's article, two copies of the work attributed to Ibn Abu Rabah were studied comparatively and these two manuscripts were examined. These two manuscript works were examined. One is between pages 104a-112b of manuscript 91/3 in Istanbul Esad Efendi Library. This treatise is published under the name of "Lügat al-Qur'an" was attributed to Abdullah b. al-Husayn b. Hasnûn el-Mukrî (d. 386/996) in some works. It was attributed to Muhammad b. Ali b. al-Muzaffar al-Wazzân (d. ?) in some sources. The second treatise with the same controversy is found in the Istanbul Atif Efendi Library, between pages 102a-107a of the manuscript numbered 2815/2 and is called "al-Kitab Gharib al-Qur'an". The method of the research is the content, etymology and scope of the composition Ahl al-Ma'ani which was discussed by al-Zarkashi (d. 794/1392) in his work called al-Burhan; It manifested itself within the framework of the first compiled works of the early-period, which formed the basis of the tafsirs of Ahl al-Ma'ani scholars. As a result, it has been concluded that the first Ahl al-Ma'ani mufassirs after our Prophet were primarily the companions (ashab), the tabi'in, and later scholars. It is known that the Arabic language, literature, poetry, and eloquence were advanced during the period of the ignorant Arab community before the revelation of the Qur'an. In the pre-revelation period, Arabs with Yemen, Abyssinia, Persia (Iran), Rum (Byzantium), India, China, etc. It has commercial, political, and cultural relations with other nations. Consequently because of the interaction between the relations in these areas and the languages of the nations, some words in the dialects of these nations and Arab tribes were reflected in Arabic poetry. Moreover, as the state's borders expanded and foreign words entered the Arabic language, the formation of a grammatical structure of this language and the need to discipline it with specific rules and regulations arose and works in the Arabic language were written. Many books have been written in which the words called gharib (strange) are examined in the classification of Ma'an al-Qur'an, which includes muarrab words taken from Quraysh and other dialects and transferred to Arabic from different languages. In this context, it is stated in the books called muarrab that many words from the languages of different nations and the dialects of various Arab tribes exist in the wording of the Qur'an. This situation enabled the writing of books titled "Ma'an al-Qur'an, Muchaz al-Qur'an, Gharib al-Qur'an and I'rab al-Qur'an" by Ahl al-Ma'ani commentators (mufassirs) starting from the first century of the Hijri. Even though the book titles are different, the gharip words in the Qur'an cover the same content in terms of interpretation. Although some accept the books titled Muchaz al-Qur'an as part of the works of rhetoric, it seems that they are books compiled to understand gharib words rather than the metaphors used by rhetoricians. After explaining the concepts of muchaz (metaphor), gharib and tafsir, Abu Ubayd (d. 224/838) stated that these concepts aim to know the meaning of words. This study aims to reflect the content, method, differences and development process of the first Ma'an al-Qur'an studies on tafsir and interpretation of the Qur'an. In this context, the concept of Ahl al-Ma'ani, its etymology, its scope and the works of Ahl al-Ma'ani mufassirs and the first compiled works "Gharib al-Qur'an" were attributed to Ibn Abbas, "Gharib al-Qur'an" was attributed to Abu Rabah, "Gharib al-Qur'an" was attributed to Zeyd b. Ali the books titled "Gharib al-Qur'an" were attributed to and examined. Ahl al-Ma'ani mufassirs contributed to understanding the Qur'an by explaining the gharip words that were Arabicized before Islam and the gharib words that were transferred from the languages of Islamized nations.

Keywords: Tafsir, Qur'an Sciences, Ahl al-Ma'ani, Gharib, Muarrab Words.

'Ulümü'l-Kur'ân Tarihinde Ehlü'l-Me'ânî Âlimlerin Eserlerini Temellendiren Erken Dönem Müfessirleri ve Eserleri Üzerine İncelemeler

Öz: Bu araştırma makalesinin konusu; başlangıcı Ferrâ'ya (öl. 207/822) dayandırılan ehlü'l-me'ânî âlimlerin Me'âni'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân ve İ'râbü'l-Kur'ân tefsirlerinin temellerini teşkil eden erken dönem müfessirlere atfedilen eserlerdir. Amaç ehlü'l-me'ânî müfessirlerin tefsirlerine katkıda bulunan ilk beş müfessirin hicretin birinci ve ikinci yüzyılına nispet edilen eserlerini tahlil etmektir. Ancak, İbn Abbas'a (68/687-88) atfedilen Me'âni'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân, Kitâbü'l-lügat ve Zeyd b. Ali'ye (öl.122/740) isnat edilen Garîbü'l-Kur'ânî'l-mecîd haricindeki eserlere ulaşamamıştır. Atâ' b. Ebî Rebâh'a (öl. 114/732) atfedilen Garîbü'l-Kur'ân'a da İsmail Cerrahoğlu'nun Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisindeki makalesinde ulaşılmıştır. İsmail Cerrahoğlu'nun makalesinde İbn Ebî Rebâh'a nispet edilen eserin iki nüshası mukayeseli çalışılmış ve bu iki yazma eser incelenmiştir. Bunlardan biri İstanbul Esad Efendi Kütüphanesindeki 91/3 mecmuanın 104a-112b varakları arasında bulunmaktadır. Bu risale Lügatü'l-Kur'ân" adıyla bazı eserlerde Abdullah b. el-Hüseyn b. Hasnûn el-Mukri'ye (öl. 386/996); bazı kaynaklarda Muhammed b. Ali b. el-Muzaffer el-Wazzân'a (öl. ?) isnat edilmiştir. Aynı ihtilafın olduğu ikinci risâle ise İstanbul Atif Efendi Kütüphanesinde 2815/2 nolu mecmuasının 102a-107a varakları arasında bulunup Kitâbu garîbi'l-Kur'ân adını taşımaktadır. Araştırmanın yöntemi Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) el-Burhân adlı eserinde ele aldığı ehlü'l-me'ânî terkinin muhtevâsı, etimolojisi, kapsamı; ehlü'l-me'ânî âlimlerin tefsirlerinin temeli teşkil eden erken dönemin derlenen ilk eserleri çerçevesinde tezahür etmiştir. Sonuç olarak Peygamberimizden sonra ilk ehlü'l-me'ânî âlimlerinin başta sahabe olmak üzere tâbiîn ve sonraki dönem âlimler olduğu kanaatine varılmıştır. Kur'ân'ın inzalından önceki cahiliye Arap topluluğu döneminde Arap dili ve edebiyatının, şiir ve belâgatının ileri seviyede olduğu bilinmektedir. Vahiy öncesi dönemde Arapların Yemen, Habeşistan, Fars (İran), Rum (Bizans), Hind, Çin vd. uluslarla ticari, siyasi ve kültürel ilişkileri mevcuttur. Bu alanlardaki ilişkilerin dillere yansması neticesinde bu ulusların ve Arap kabilelerin lehçelerindeki bazı kelimeler Arap şiirine yansmıştır. Ayrıca devletin sınırları genişleyip Arap diline yabancı kelimelerin dâhil olmasıyla bu dilin bir gramer yapısının teşekkülü, belirli kaide ve kurullarla disipline edilme ihtiyacı hâsıl olmuş, çeşitli vecihleri itibariyle Arap diline ait eserler yazılmıştır. Başta kureyş lehçesi olmak üzere Arap lehçelerinden devşirilen, farklı lisanlardan Arapçaya intikal eden, Arapçalaşmış kelimeleri içeren, garîb (yabancı) sözcüğüyle anılan kelimeleri inceleyen me'âni'l-Kur'ân tasnifinde birçok kitap yazılmıştır. Bu bağlamda farklı ulusların dillerinden muarrebleşen ve muhtelif Arap kabilelerin lehçelerinden birçok kelimenin Kur'ân'ın lafzında varit olduğu muarreb isimli kitaplarda belirtilmiştir. Bu durum, hicri ilk asırdan itibaren ehlü'l-me'ânî müfessirlerin Me'âni'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân ve İ'râbü'l-Kur'ân alanlarına ilişkin eserler tedvin etmesini sağlamıştır. Kitap başlıkları farklı olsa da Kur'ân'daki garîb kelimeler, yorumlanması bakımından aynı muhtevayı kapsamaktadırlar. Bazıları mecâzü'l-Kur'ân başlıklı kitaplara belâgat eserleri kapsamında kabul etse de onların retoristlerin kullandığı metafordan ziyade garîb kelimeleri anlamak üzere tedvin edilen kitaplar olduğu görülmektedir. Ebû 'Ubeyd (öl. 224/838) mecâz, garîb ve tefsir kavramlarını açıklamasının akabinde bu kavramların tamamının kelimelerin anlamını bilmeyi amaçladığını belirtmiştir. Bu çalışmada ehlü'l-me'ânî müfessirlerin ilk me'âni'l-Kur'ân çalışmalarının muhtevâsı, metodu, farklılıkları, gelişim süreci, Kur'ân'ın tefsirine ve yorumlanmasına yansması hedeflenmiştir. Bu bağlamda ehlü'l-me'ânî kavramı, onun etimolojisi, kapsamı ve ehlü'l-me'ânî müfessirlerin eserlerine ilaveten ilk derlenen eserler kapsamında İbn Abbâs'a atfedilen Garîbü'l-Kur'ân, Ebû Rebâh'a nispet edilen Garîbü'l-Kur'ân, Zeyd b. Ali'ye isnat edilen Garîbü'l-Kur'ân başlıklı kitaplar incelenmiştir. Ehlü'l-me'ânî müfessirleri, İslam öncesi Arapçalaşmış garîb (yabancı) kelimeleri ve Müslümanlaşmış ulusların ve kabilelerin dillerinden Arapçaya geçerek muarrebleşmiş ve Kur'ân'ın lafzında yer almış garîb (yabancı) kelimeleri açıklayarak Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân İlimleri, Ehlü'l-Me'ânî, Garîb, Muarreb Kelimeler.

Giriş

'Ulümü'l-Kur'ân tarihinde Kur'ân'ın iki kapağı arasında, tefsirine ihtiyaç duyulan garîb ve müşkil kelimeleri içeren *Garîbü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân*, *İ'câzü'l-Kur'ân*, *Mecâzü'l-Kur'ân* başlıkları altında eser veren ehlü'l-me'ânî âlimlerin kitaplarını temellendiren eserlere yönelik her hangi bir teze, araştırma makalesine ulaşamamıştır. Günümüzde yapılan çalışmalar; ya bu alanlardaki

eserlerin müstakil incelenmesi ya da mukayeseli değerlendirilmesi mahiyetinde olmuştur. Zerkeşî 'Ulûmü'l-Kur'ân ilim sahasındaki tefsirlerin muhtevasını hicri üçüncü asırdaki ehlü'l-me'ânî âlimlerle başlatmıştır. Bu âlimlerin isimlerini zikretmiş; onlardan önce de *Garîbü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân*, *İcâzü'l-Kur'ân*, *Mecâzü'l-Kur'ân* başlıkları altında eser veren alimlerin varlığına işaret etmiştir.¹ Bu makalede ise ehlü'l-me'ânî âlimlerin tefsirlerini temellendiren, hicri birinci ve ikinci asırdaki müfessirlerden derlenen eserler kaleme alınmıştır.

Kur'ân'ın ilk müfessiri ve Kur'ân'daki ilk garîb ve müşkil kelimeleri tefsir eden Hz. Muhammed'dir (s.a.s.).² 'Ulûmü'l-Kur'ân tarihinde Kur'ân'ın tefsirine ilişkin ilk derlenen eserler; cahiliye dönemi Arap dili ve belâgatının tesirinin yaygın olduğu muhitte yetişen, vahye tanıklık eden sahabe dönemine atfedilmiştir. Bu bağlamda ilk ehlü'l-me'ânî müfessirleri sahabelerden sadır olmuştur. Ancak müfessir olarak tanınan sahabe sayısının da birkaç tane olduğu ifade edilmiştir. Süyûtî (öl. 911/1505) tefsirle ilişkileri bakımından dört halifeye ilaveten İbn Mes'ûd (öl. 32/652-53), Ubeyy b. Kâ'b (öl. 33/654), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/662-63), Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665), İbn Abbas (öl. 68/687-88) ve Abdullah b. ez-Zübeyr (öl. 73/692) gibi sahabeleri zikretmiştir.³

Dört halife içerisinde hilafet görevlerindeki meşguliyetleri, ölümlerinin yaklaşması nedeniyle Hz. Ali (öl. 40/661) haricindekilerden tefsir alanına yönelik çok az rivayette bulunduğu belirtilmiştir. Hz. Ali'nin ise hilâfetinin gecikmesine, vefatının diğer halifelerden çok sonra olmasına, yabancıların (Arap olmayanların) İslam'a girmesine istinâden Kur'ân'ın tefsirine ihtiyaç duyulan bir dönemde hayatta olması, onun ilimle meşguliyetinin artmasını sağlamıştır. Sahabe arasında Kur'ân'ın ilk müfessiri ise İbn Abbâs kabul edilmiştir.⁴ İbn Abbas'a atfedilen *Me'âni'l-Kur'ân*, *Garîbü'l-Kur'ân*, *Kitâbü'l-lügat*⁵ ile İbn Abbas'tan nakilleri derceden Atâ' b. Ebî Rebâh'a nispet edilen (öl. 114/732) *Garîbü'l-Kur'ân* da her ne kadar Zerkeşî'nin "*el-Burhân*" adlı kitabında ehlü'l-me'ânî âlimlerinin eserleri arasında zikredilmese de bu kitapların onun ehlü'l-me'ânî tertibinin kapsamını yansıtan müfessirlerin eserlerinden olduğu görülmektedir.

Zerkeşî (öl. 794/1392) ehlü'l-me'ânî kavramına *el-Burhân* adlı kitabında yer vermiş; bu kavram çerçevesinde değerlendirilen âlimlerin isimlerini ve eserlerini belirtmiştir. Onlar ve kitapları; Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838) ve "*el-Kitâbü'l-Mecâz*", el-Uzeyz/es-Sicistânî (öl. 330/941) ve "*el-Garîbü'l-Kur'ân*", Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin (öl. 401/1011) ve "*el-Kitâbü'l-Garîbeyn*", Râgıb (öl. 502/1112) ve "*el-Müfredât*" şeklinde tezahür etmiştir.⁶ Ayrıca Ferrâ' (öl. 207/822), Ahfeş (öl.

¹ bk. Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebü'l-Fadl İbrahim (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, 1376/1957), 1/291.

² bk. Sadreddin Gümüş, "Garîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987), 11-13.

³ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebü'l-Fadl İbrahim (Mısır: el-Hay'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1394/1974), 4/233.

⁴ Abdullah b. Abbas, *Garîbü'l-Kur'ân fi şî'ri'l-'arap*, 1/12; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/233-234.

⁵ Günümüz akademik literatürde İbn Abbas'a atfedilerek derlenen üç kitaptan bahsedilmesine istinaden bu üç kitap belirtilmiştir. Bu makalede İbn Abbas'a atfedilen ve sonradan derlenen, Nâfi' b. Ezrâk'ın İbn Abbas'a sorduğu soruların cevaplarını içeren *Garîbü'l-Kur'ân* incelenmiştir.

⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/291.

215/830 (?), Zeccâc (öl. 311/923) ve İbnü'l-Enbârî'nin (öl. 328/940) "*Me'âni'l-Kur'ân*" adlı eserleri de bu müfessirlerin bu terkip kapsamına dahil edilmesini sağlamıştır.⁷

Bu araştırmada hicretin ilk asrından itibaren *Garîbü'l-Kur'ân* çalışmalarını temellendiren ilk beş müellifin kitaplarının çalışılması amaçlanmıştır. Ancak, İbn Abbas'a atfedilen *Me'âni'l-Kur'ân Garîbü'l-Kur'ân*, *Kitâbü'l-lügat* ve Zeyd b. Ali'ye (öl.122/740) isnat edilen *Garîbü'l-Kur'âni'l-mecîd* haricindeki kitaplara ulaşılamamıştır. Atâ' b. Ebî Rebâh'a nispet edilen *Garîbü'l-Kur'ân'a* da İsmail Cerrahoğlu'nun Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisindeki makalesinde ulaşılmıştır. Bu makalede İbn Ebî Rebâh'a nispet edilen eserin iki nüshası mukayeseli çalışılmış ve iki yazma eser incelenmiştir. Bunlardan biri İstanbul Esad Efendi Kütüphanesindeki 91/3 mecmuanın 104a-112b varakları arasında bulunmaktadır. Bu risâle *Lügatü'l-Kur'ân* adıyla bazı eserlerde Abdullah b. el-Hüseyn b. Hasnûn el-Mukrî'ye (öl. 386/996); bazı kaynaklarda Muhammed b. Ali b. el-Muzaffer el-Wazzân'a⁸ isnat edilmiştir. Aynı ihtilafın olduğu ikinci risâle ise İstanbul Atıf Efendi Kütüphanesinde 2815/2 nolu mecmuasının 102a-107a varakları arasında bulunup *Kitâbu garîbi'l-Kur'ân* adını taşımaktadır.⁹

Cerrahoğlu iki risâleyi kolay anlaşılabilmesi için Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın eseriyle mukayeseli incelemiştir. Her üç risâlede aynı metin takdim edilmiş olup ilk sırada Esat Efendi nüshası, ikinci sırada Atıf Efendi nüshası, son sırada da Ebû 'Ubeyd'in eseri yer almıştır.¹⁰ Konu Zerkeşî'nin tanımladığı ehlü'l-me'ânî müfessirlerin eserleri çerçevesinde incelenmiştir.

İlk ve en meşhur ehlü'l-me'ânî âlimlerin eserlerinden sayılan Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ına kadar ehlü'l-me'ânî âlimlerin eserlerine ilişkin tespit edilebilen on iki kitap *Ehlü'l-Me'ânî Âlimlerin Eserleri* başlığı altında zikredilmiştir. Bu kitapların bir kısmı tahkik edilmiş; bir kısmı ise mahtûta tertibinde günümüz akademisyenlerin ilgisini, bir kısmı da keşfedilmeyi beklemektedir. Zerkeşî'nin *el-Burhân* adlı eserinde bahsettiği ehlü'l-me'ânî terkinin muhtevası, kapsamı henüz günümüz akademik literatüre dahil edilmediğinden bu konuya ilişkin çalışma gündeme alınmıştır. Ayrıca ehlü'l-me'ânî âlimlerinin kitaplarını temellendiren ilk eserler de yeterince incelenmemiştir. Üçüncü asır ve akabindeki dönemlerde ehlü'l-me'ânî âlimlerin eserlerine yönelik günümüzde yapılan tez ve araştırma makalesi tertibindeki çalışmalar bu araştırma makalesinin sınırları haricinde olduğu için gündeme alınmamıştır.

Bayram Aktaş "*Abdullah b. Abbas ve Râgıb el-İsfahânî'nin Garîbü'l-Kur'ân'a Katkılarına Mukayeseli Bir Bakış (İbn Abbas'ın Garîbü'l-Kur'ân'ları ve İsfahânî'nin el-Müfredât'ı Bağlamında)*" adlı makalesiyle aralarında beş asır bulunan İbn Abbâs ile Râgıb İsfahânî'nin *Garîbü'l-Kur'ân'a* katkılarını mukayeseli ele almış, *Garîbü'l-Kur'ân* tertibindeki iki eserin beş asırlık süreçteki farklılıklarını,

⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/147; bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 2/3.

⁸ Ölüm tarihine ilişkin net bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁹ İsmail Cerrahoğlu, "Tefsir'de Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği *Garîbü'l-Kur'ân*", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 23.

¹⁰ bk. Cerrahoğlu, *Atâ' b. Ebî Rebâh ve Garîbü'l-Kur'ân*, 23, 27-102.

gelişim aşamalarını belirtmiş; ehlü'l-me'ânî terkiibinden bahsetmemiştir.¹¹ Aktaş “*Garîbu'l-Kur'ân İlmî ve Lügatü'l-Kur'ân'la İlişkisi*” adlı makalesinde *Garîbu'l-Kur'ân* ile *Lügatü'l-Kur'ân*'i iki müstakil ilim sahası olarak takdim etse de¹² bu iki alan ehlü'l-me'ânî olarak tanımlanan âlimlerin eserlerinin muhtevasını oluşturmaktadır.¹³

Sadreddin Gümüş'ün “*Garîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*” isimli araştırma makalesinde benzer konular ele alınsa da ehlü'l-me'ânî terkiibine değinilmemiştir.¹⁴ Gümüş, makalesinde garîb ve Kur'ân kelimesinin lügavî ve ıstîlâhî manalarını açıklamış; Arap şiirinin Kur'ân tefsirindeki önemine, tefsirin eski Arap şiirinin korunmasındaki rolüne işaret etmiştir.¹⁵ Bu çalışmada ehlü'l-me'ânî terkiibi çerçevesinde değerlendirilen âlimlerin ilk *me'ânî'l-Kur'ân*, *garîbü'l-Kur'ân* çalışmalarının muhtevası, metodu, farklılıkları, gelişim süreci, Kur'ân'ın tefsirine ve yorumlanmasına yansımaları, ehlü'l-me'ânî terkiibinin etimolojisi ve kapsamı ele alınmıştır. Ehlü'l-me'ânî tertibi çerçevesinde değerlendirilen İbn Abbâs'a atfedilen *Garîbü'l-Kur'ân*, İbn Ebî Rebâh'a nispet edilen *Garîbü'l-Kur'ân*, Zeyd b. Ali'ye isnat edilen *Garîbü'l-Kur'ân* başlıklı ilk derlenen kitaplar incelenmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

Ehlü'l-me'ânî terkiibi; Kur'ân'ın iki kapağı arasındaki anlaşılması meşakkatli, kapalı, mübhem olan garîb ve müşkil kelimelerin tefsirini kolaylaştıran eserler kaleme alan âlimleri ihtiva etmektedir. Ehlü'l-me'ânî kavramına ‘Ulûmü'l-Kur'ân tertibindeki eserlerde rastlanılmaktadır. Bunlardan ikisi Zerkeşî'nin *el-Burhân* ve Suyûtî'nin *el-İtkân* başlıklı kitaplarıdır.

Zerkeşî, söz konusu terkiibi *مَعْرِفَةُ غَرِيبِهِ* başlığı altında izah etmiştir. Bununla Kur'ân'ın anlamlarını ihtiva eden kitapları tedvin ve tasnif eden âlimler kastedilmiştir. Onlar; Ferrâ', Zeccâc, Ahfeş ve İbnü'l-Enbârî gibi âlimlerdir.¹⁶ Müslüman Arapların haricindeki ulusların İslâm'a girmesi sonucunda kökü Arapça olmayan bazı kelimelerin muarrebleştirildiği belirtilmiştir. Yine İslam öncesi Arap toplumunun ticari faaliyetlerine istinaden kendileri dışındaki milletlerle iletişim halinde olmaları neticesinde mezkûr ulusların dillerinde mevcut kelimelerin bazılarının, Arapçalaşması da mümkündür. Bu makalede ilk incelenen, İbn Abbas'a atfedilen *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eserde, âyetlerdeki garîb, müşkil kelimelerin anlamları İslam öncesi Arap şiirleriyle açıklanmıştır.¹⁷ Arap lehçelerinin tamamının; kolay olmasına istinaden Kur'ân'ın indirildiği

¹¹ Bayram Aktaş, “Abdullah İbn Abbas ve Râgîb el-İsfahânî'nin *Garîbü'l-Kur'ân*'a Katkılarına Mukayeseli Bir Bakış (İbn Abbas'ın *Garîbü'l-Kur'ân*'ları ve İsfahânî'nin el-Müfredât'ı Bağlamında)”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/2 (Güz 2021), 259-296.

¹² Bayram Aktaş, “*Garîbu'l-Kur'ân İlmî ve Lügatü'l-Kur'ân'la İlişkisi*”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Nisan 2021), 218-246.

¹³ bk. Fevzî Yûsuf el-Hâbit, *Me'âcimü me'ânî elfâzi'l-Kur'ânî'l-kerîm* (Medine: Mecme'ul'l-Melik Fahd, t.s.), 1/35.

¹⁴ Gümüş, *Garîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*, 9-26.

¹⁵ Gümüş, *Garîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*, 19-21.

¹⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/291, 2/147; bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 2/3; Mecmû'atü mine'l-Esâtize ve'l-'Ulemâi'l-Mütehassîsîn, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-mütehassise* (Mısır: el-Meclisü'l- A'lâ li'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1423/2002), 1/140.

¹⁷ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, t.s.), 1/96-97.

Kureyş lehcesinde Peygamberimiz tarafından birleştirilmesi,¹⁸ bu lehçelerin Kur’ân’da mevcut olması, hicri birinci yıldan itibaren bu konuya ilişkin çalışmaların başlamasını sağlamıştır.¹⁹ İşte bu çalışmaları yapan âlimler ehlü'l-me’ânî kavramıyla ifade edilmiştir.

1.1. Etimolojisi

Etimolojik bağlamda اهل kökünden türeyen اهل بأهل أهل kalıbında gelen ehl kelimesi, sözlükte aile, halk, sahip gibi anlamlar taşımaktadır. Ehl-i mekân, mekan sahibi; ehlü’ş-şâbbi, gencin ailesi; ehlü'l-beled, belde sakinleri (halkı) anlamlarında kullanılmaktadır.²⁰ Kendilerine Tevrât ve İncil gibi kitap verilen Yahûdi ve Hıristiyanlara ehl-i kitap denilmiştir.²¹ Me’ânî kavramı ise ع ن kökünden türeyen, عنو يعنو (عنا) عني kalıbında gelen bir kelimedir. Lügatte boyun eğmek, itaat etmek, zorlama, sıkıntı, meşakkat, esir, ihtimam, özen, kastetmek, endişelenmek, fikir, düşünce, çabalamak, ünvan, başlık, soyadı, ilgilenmek, mana, anlam (معنى الكلام) ve göstermek anlamlarına gelmektedir. Belâgat ilmi, semantik, anlambilim kavramları علم المعاني terkihiyle tanımlanmıştır.²²

Kur’ân’ın وَعَنْتَ الْوَجْهَ الْحَيَّ الْقَيُّومَ²³ âyetinde boyun eğmek manası vardır. Önemsiz, boş şey, kişiyi ilgilendirmeyen mesele anlamı “من حسن إسلام المرء، تركه ما لا يعنيه” **“Kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyleri (mâlâya’ni) terk etmesi, Müslümanlığının güzelliğindedir.”**²⁴ hadisinde belirtilmiştir.²⁵ Hadisteki ما لا يعنيه ifadesi herhangi yararı olmayan boş ve saçma, faydasız manasında “malayani söz” terkihi içinde olduğu gibi Türkçe’de kullanılmıştır.

Me’ânî kavramı المعاني lafzının cemisi (المعاني) olup bir şeyi istemek, kastetmek manalarını taşımaktadır.²⁶ Me’ânî, sözün delâlet ettiği maksat,²⁷ lafzın muhteviyatından izhar edilip ortaya çıkan mana,²⁸ lafızdan izhar olunan mefhum,²⁹ bir lafzın ya da âyetin lügavî tefsir ve analizine binâen ortaya çıkan anlam³⁰ gibi hususları kapsayan bir kavramdır. Lafızların çağrışımları spesifik

¹⁸ Yakup Eroğlu, “Kur’ân-ı Kerîm’in Arap Diline Etki ve Katkıları”, *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 7 (Aralık 2020), 182-199.

¹⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn ‘an esâmî’l-kütübi ve’l-fünûn* (Bağdât: Mektebetü’l-Müsennâ, 1340/1941), 2/1203; Cerrahoğlu, *Garibü’l-Kur’ân*, 17-24.

²⁰ Ahmed Muhtâr Abdulhamid Ömer, *Mu’cemü’l-lügati’l-‘arabiyye* (b.y.: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1429/2008), 1/135.

²¹ bk. İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999), 2/669.

²² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘arap* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1410/1990), 15/101-107; Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, *Muhtârü’s-sihâh* (Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1418/1988), 192; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-mühît* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1407/1987), 1696.

²³ bk. Tâhâ 20/111. (Yüzler, diri ve her şeye hâkim olan Allah’a boyun eğmiştir...)

²⁴ Tirmîzî, “Zühhd”, 11.

²⁵ bk. Râzî, *Muhtârü’s-sihâh*, 192.

²⁶ Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘ayn*, thk. Dr. Mehdî el-Mahzûmî, Dr. İbrahim es-Sâmîrânî (b.y.: Dâru ve Mektebetü Hilâl, t.s.), 2/252; Zemahşeri, *Esâsü’l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnî’s-Sûd (Beyrut; Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419/1998), 682.

²⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘arap*, 15/101-107.

²⁸ Râğîb el-İsfahânî, *Müfredat*, thk. Safvan Adnan Davudî (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1412/1992), 1/580.

²⁹ Ebu’l-Bekâ’ el-Kefevî, *el-Külliyat: mü’cem fi’l-müstalahat ve’l-füruki’l-lügaviyye*, thk. Adnan Derviş, Muhammed Mîsrî (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1413/1993), 842.

³⁰ İbrahim Abdullah Rûfeyde, *en-Nahv ve kütübü’t-tefsir* (b.y.: Dâru’l-Cemâhiriyye, t.s.), 1/431.

olduğundan bağlamdan (siyâk) anlamlar ortaya çıkmaktadır. Araştırmacının; isim, fiil ve harf gibi lügat ilmini bilmesi gerektiği belirtilmiştir.³¹ *أعرابوا القرآن والتمسوا غرائب*³² hadisindeki *غرائب* kelimesinden muradın Kur'ân'ın garîb lafızlarının manasının bilinmesine işaret ettiği açıklanmıştır.³³

Ehlü'l-me'ânî terimi lügatte mana (manalar sahibi) sahipleri anlamına gelmektedir. Bu kavram, şamile programının lügat kitapları bölümünde tarandığında altmış üç yerde ortaya çıkmaktadır. Bu terim bazı lügat kitaplarında *اصطلاح أهل المعاني* lafzıyla yer almıştır. Bu lügat kitaplarında bazı kavramların ehlü'l-me'ânî istilâhındaki anlamları vurgulanmıştır.³⁴

Sa'lebî (öl. 427/1035) tefsirinde ehlü'l-me'ânî terimine çok fazla yer vermiştir.³⁵ Müfessir; **“...Allah kıyâmet gününde onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak...”**³⁶ âyetin tefsirinde âlimlerin görüşünü ehlü'l-me'ânî ve ehlü't-tefsîr terkiplerini zikrederek aktarmıştır. Müellif; bu âyeti ehlü't-tefsîrin, Allah kıyâmet gününde onlara fayda verecek veya kendilerini memnun edecek sözlerle konuşmayacaktır, anlamında; ehlü'l-me'ânînin ise Allah'ın onlarla konuşmamasından muradın onlara öfkelenmesi, kızması manasında yorumladığını nakletmiştir.³⁷

Bu bölümde ehl ve me'ânî kelimelerinin; âyetlerin, hadislerin ve lügat kitapların rehberliğinde etimolojik analizi yapılmıştır. Söz konusu kelimenin geniş anlam haritası belirtilmiştir. Akabinde ise ehlü'l-me'ânî kavramının kapsamı üzerinde durulmuştur.

1.2. Kapsamı

Ehlü'l-me'ânî müfessirlerinin tedvin ettiği kitaplar farklı başlıklar içermektedir. Ferrâ' ve Ahfeş'in kitaplarının başlığı *Me'ânî'l-Kur'ân*, Zeccâc'ın eserinin başlığı *Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbü'hû*; Müberred'in (öl. 286/900) kitabının adı *el-Kitâbü'l-hurûfi fi me'ânî'l-Kur'ân* ve Râgîb'in eserinin ismi ise *el-Müfredât elfâzi'l-Kur'ân*'dır.³⁸ Ehlü'l-me'ânî âlimlerin eserlerinin kitap başlıkları farklı olsa da Kur'ân'daki garîb kelimelerin yorumlanması bakımından aynı muhtevayı kapsamaktadırlar.

Bazıları *Mecâzü'l-Kur'ân* başlıklı kitapları belâgat eserler kapsamında kabul etse de retoristlerin kullandığı metafordan ziyade garîb kelimeleri anlamak üzere tedvin edilen kitaplar olduğu görülmektedir. Ebû 'Ubeyd mecâz, garîb ve tefsir kavramlarını açıkladıktan sonra bu kavramların

³¹ bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/291. “Kur'ân'ın irabını yaptılar ve ondaki garîb kelimeleri araştırdılar.”

³² Ebû Bekr b. Ebû Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemal Yûsuf Elhût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 6/116, “İ'râbü'l-Kur'ân, 29912”. “Kur'ân'ın irabını yaptılar ve ondaki garîb kelimeleri araştırdılar.”

³³ Hâbit, *Me'âcim*, 1/35.

³⁴ Ebû Hilâl Askerî, *Mu'cemü'l-furûku'l-lügaviyye*, thk. Beytullah Bayât (b.y.: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412/1992), 1/193. Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitâbü't-ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/89, 167.

³⁵ Şamile programı tarandığında Sa'lebî'nin tefsirinin takriben yüz kırk sekiz yerinde ehlü'l-me'ânî terkbini kullandığı görülmektedir. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 2/47. Şamile programında et-Tefâsîr ve 'Ulümü'l-Kur'ân bölümü tarandığında bin altı yüz altmış yedi yerde ehlü'l-me'ânî terkbini zikredildiğine tanıklık edilmektedir.

³⁶ bk. Âl-i İmrân, 3/77.

³⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/47, 3/66.

³⁸ Hâbit, *Me'âcim*, 1/31.

tamamının kelimelerin anlamını bilmeyi amaçladığını belirtmiştir.³⁹ Her ne kadar selef ve halef âlimler, Kur'ân'ın manalarını anlatan kitapların garîb kelimelerle sınırlandığını belirtse de anlam genişliğinin mevcudiyeti yadsınmamaktadır. Bu genişleme, bilimsel ve kültürel koşulların asırdan asra, bölgeden bölgeye değişikliğine istinaden Kur'ân'daki garîb kelimelerin daha fazla açıklanmaya ihtiyaç gerekliliğini karşılamıştır.⁴⁰

Zeccâc âyetin lafzını zikretmesinin akabinde kelimeleri seçip kendi metoduyla lügavî iştikak (türetme) yoluyla kelimelerin kökenini ve lügat anlamını belirterek analiz etmiştir. Harfleri müşterek olan kelimeleri ya da bu kelimelerin bazılarını tek bir kökte birleştirerek sıralamıştır. Görüşlerini ise Arap şiiri ya da nesrinden sözleri istişhad ederek desteklemiş, istişhad ettiği örnekleri izah etmiştir. İhtiyaç olan yerlerde âyetin i'rabını yapmıştır.⁴¹ O, dilsel yorumun sınırlarına bağlı kalmış, rivâyetler konusunu Kur'ân'ın tüm konularıyla ilgilenen müfessirlere bırakmıştır.⁴²

Sü'yûti *أعراب القرآن والتمسوا غرائب* hadisinden filologların kullandığı i'raptan ziyade kelimelerin anlamlarını bilmenin kastedildiğini açıklamıştır. Zerkeşi mezkûr terkibi (ehlü'l-me'ânî) garîb kelimelerin anlamının bilinmesine katkı sağlayan müfessirler bağlamında ele almıştır. Ehlü'l-me'ânî, Zeccâc ve öncekilerde olduğu gibi *معاني القرآن* (*i'râbü'l-Kur'ân*, *Mecâzü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân* ve *Garîbü'l-Kur'ân*) konusunda eser veren müfessirlerin kitaplarının tasnifine de işaret etmektedir. Ebû 'Ubeyd'in içinde bulunduğu bir grup ise bu konuyu *Kitâbü'l-Mecâz* olarak tasnif etmiştir.⁴³

Ehlü'l-me'ânî terkinin kapsamını şöyle özetlemek mümkündür. Ehlü'l-me'ânî *i'râbü'l-Kur'ân*, *Mecâzü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân* ve *Garîbü'l-Kur'ân* başlıklar altında eser veren müfessirleri konu edinen bir kavramdır. Ehlü'l-me'ânî müfessirlerin farklı başlıklar altında kaleme aldığı bu kitapların tamamı âyetlerin garîb ve müşkil kelimelerini anlamaya yönelik derlenen ya da tedvin edilen eserlerdir.⁴⁴

1.3. Ehlü'l-Me'ânî Âlimlerin Eserleri

Ehlü'l-me'ânî âlimlerin eserleri *i'râbü'l-Kur'ân*, *Mecâzü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân*, *Garîbü'l-Kur'ân* başlığı altında tedvin edilmiştir. Bunların en meşhurları el-Ferrâ', Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (öl. 209/824), Ahfeş, İbn Kuteybe (öl. 276/889), ez-Zeccâc, Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî, Ebû Ca'fer en-Nehhâs (öl. 338/950), Ebü'l-Kâsım Mahmûd en-Nisâbü'rî (öl. 553/1158) ve Ebü'l-Fedâil Muhammed b. Hasan el-Mu'înî (öl. 537/1143) gibi âlimlerdir. Hicrî ilk iki asırdaki eserlerin günümüze ulaşmadığına ilişkin kanaatlere istinâden bu terkinin ilk müfessiri Ferrâ' kabul edilmiştir.⁴⁵

³⁹ Hâbit, *Me'âcim*, 1/31-32.

⁴⁰ Hâbit, *Me'âcim*, 1/33.

⁴¹ Hâbit, *Me'âcim*, 1/33.

⁴² Hâbit, *Me'âcim*, 1/34.

⁴³ Hâbit, *Me'âcim*, 1/35.

⁴⁴ Hâbit, *Me'âcim*, 1/35.

⁴⁵ bk. İsa Hızıroğlu, "Me'âni'l-Kur'ân Eserlerinin Tarihsel Süreci", *Genç Mütefekkir Dergisi* 3/2 (Aralık 2022), 609.

Fevzî Yûsuf el-Hâbit ehlü'l-me'ânî müfessirlerin 117 tane me'ânî eserlerini kitabına almıştır.⁴⁶ Bu araştırmada Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ' öncesinde me'ânî eserler derleyen ilk dönem müfessirlerin tespit edilebilen on beş eseri belirtilmiştir. Bu eserler içerisinde ulaşılan üç kitap analiz edilmiştir.

Hicri ilk iki asırda tedvin edilen bazı eserler tahkik edilmiş, bazılarının ise sadece isimleri kitaplarda yer almıştır. Bu kitapların bazılarının isimleri, üst paragrafta zikredildiği gibi Fevzî Yûsuf el-Hâbit'in *Kitâbü me'âcim me'ânî elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserinde bulunmaktadır. Aynı zamanda merhum ve mağfûr Prof. Dr. Ahmet Bulut "Kur'ân'a Dair Eserler" başlıklı makalesinde bu kitapların hüviyyetini belirlemiştir.⁴⁷

- a. Vâsıl b. Atâ'(öl. 131/748), "*Me'âni'l-Kur'ân*".
- b. Ebân b. Tağlîb b. Rebâh el-Bekrî el-Cerîrî (öl. 141/758), "*Garîbü'l-Kur'ân*". Bu esere "*Me'âni'l-Kur'ân*" da denilmiştir. Ayrı bir eser olduğu da zikredilmiştir.
- c. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (öl. 146/763), "*Garîbü'l-Kur'ân*".
- d. Ebû Ca'fer b. Eyyüp el-Mukrî (öl. Hicri ikinci asrın ikinci yarısı), "*Garîbü'l-Kur'ân*". Bu eserin bir nüshasının Türkiye'de Atıf Efendi Kütüphanesinde hicri yedinci asırda Mahtûta tertibinde mevcudiyeti belirtilmiştir.⁴⁸
- e. Ebû Ca'fer er-Ruâsî (öl. 170/786), "*Me'âni'l-Kur'ân*". Kûfe nahiv mektebi âlimi olarak el-Kisâi ve el-Ferrâ'nın hocası olduğu zikredilmiştir.
- f. İmam Mâlik b. Enes (öl. 179/795), "*Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*". Yakın zamanda "*Merviyâtü el-İmam Mâlik b. Enes fi't-Tefsîr*" adıyla basılmıştır.
- g. Yûnus b. Habîb (öl. 182/798), "*Me'âni'l-Kur'âni's-Sagîr*". Ayrıca "*Me'âni'l-Kur'âni'l-Kebîr*" adlı eserinden bahsedilmiş ve bu iki eserin "*Me'âni'l-Kur'ân*" adı altında zikredildiği belirtilmiştir.
- h. Ali b. Hamza el-Kisâi (öl. 189/805), "*Me'âni'l-Kur'ân*". Bu kitabın Mahtûta tertibinin kaybolduğu ifade edilmiştir. İsa Şehâte İsa bu eseri çeşitli kaynaklardan toplayarak bir araya getirmiş, 1998'te Kâhire'de Dâru Kubâ' yayınevinde neşretmiştir.
- i. Ebû Feyd Müerric b. Amr b. Menî' b. Husayn es-Sedûsî (öl. 195/810), "*Garîbü'l-Kur'ân*". Dil, nahiv ve edebiyatta önde gelen âlimlerdendir.
- j. Ebû Muhammed Yahyâ b. el-Mübârek el-Mügîre el-'Adevî el-Yezîdî en-Nahvî (öl. 202/818), "*Garîbü'l-Kur'ân*".

⁴⁶ Hâbit, *Me'âcim*, 1/37-66.

⁴⁷ Ahmet Bulut, "Kur'ân'a Dair Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 137-139; bk. Hâbit, *Me'âcim*, 1/37-41.

⁴⁸ Hâbit, *Me'âcim*, 1/39.

k. Ebü'l-Hasen en-Nadr b. Şümeyl b. Hareşe b. Yezîd b. Kelsûm el-Basrî (öl. 203/819), “*Garîbü'l-Kur'ân*”.

l. Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed el-Basrî Kutrub (öl. 206/821), “*Me'âni'l-Kur'ân*”.

Bu bölümde maddeler halinde zikredilen kitaplar, Zerkeşî'nin *el-Burhan* isimli çalışmasında belirttiği, hicri üçüncü asra tekabül eden Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ından önce kaleme alınmış ehlü'l-me'ânî müfessirlerine atfedilen eserlerdir. Bu kitaplar, ehlü'l-me'ânî terkinin temellerini oluşturmuş, gelişimine katkı sağlamış müfessirlerin eserleridir. Bu bağlamda sözkonusu kitaplar; yüksek lisans, doktora tezi ya da kitap tertibinde; araştırma makalesi tarzında akademisyenlerin ilgisini beklemektedir.

2. Erken Dönem Ehlü'l-Me'ânî Müfessirlerin Eserleri

Bu bölümde Kur'ân'ın metninde bulunduğu belirtilen muarreb kelimelerin varlığı yada yokluğunun tespitinden ziyade üç müfessire atfedilen eserlerde mevcut bazı muarreb mübhem, garîb ve müşkil kelimelerin analizi yapılmıştır. Ayrıca kureyş lehçesi haricindeki Arap lehçelerinden Kur'ân'ın metninde bulunduğu belirtilen mübhem, garîb ve müşkil kelimeler de incelenmiştir. Bu konuda herhangi bir hüküm tayin ve tercih etme veya hükme destek vermeye ilişkin bir meyil ortaya konmamıştır. Amaç bu üç eserde mevcut garîb, müşkil kelimelerin bazılarını tahlil etmektir.

Bu bağlamda Farsça, Pehlevîce, Yunanca, Latince, Süryânice, Habeşçe, Hindce, İbrânice, Aramice, Türkçe bazı kelimelerin muarreb olduğu ve bu kelimelerin Kur'ân'da mevcut olduğu bildirilmiştir.⁴⁹ Kur'ân'daki muarreb kelimelere ilişkin günümüz akademik literatüre girmiş bir çok çalışma bulunmaktadır.⁵⁰ Yabancı dilden Arapçaya geçerek muarrebleşip Kur'ân'da zikredildiği bildirilen ve Arap lehçelerinden Kur'ân'ın metninde bulunduğu belirtilen garîb kelimelerin tefsiri bağlamında derlenen ilk eserlerden İbn Abbas'a atfedilen *Garîbü'l-Kur'ân*, Atâ' b. Ebî Rebâh'a nispet edilen *Garîbü'l-Kur'ân* ve Zeyd b. Ali'ye isnat edilen *Garîbü'l-Kur'âni'l-mecîd* adlı eserlerin içerikleri, farklılıkları ve metotları örnekler rehberliğinde analiz edilmiştir.

2.1. İbn Abbas'a Atfedilen Garîbü'l-Kur'ân

Tefsir alanındaki eserlerin çoğunun kaynağı, peygamberimizden sonra ilk müfessir kabul edilen İbn Abbas'a dayanmaktadır. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) İbn Abbas'a *اللهم علمه الكتاب اللهم فقهه في الدين* “Allahım! Ona bu kitabı (Kur'ân'ı) öğret. Onu dinde fakih (kavrayışlı) kıl ve Kur'ân'ı tefsir edebilme

⁴⁹ bk. Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî, *el-Mu'arreb*, thk. Dr. F. Abdurrahman (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1410/1990), 13-88.

⁵⁰ bk.Kadri Yıldırım, “Klasik Dönemde Arap Diline Giren Yabancı Sözcükler-Hadisler Bağlamında Bir Örnek”, *Dini Araştırmalar* 5/14 (Haziran 2002), 77-96; İsmail Bayer, “İbn Kemal'in et-Ta'rib Risâlesinde Kur'ân'da Mu'arreb Konusuna Bakışı”, *İlâhiyât* 44 (2015/2), 103-114; Hakan Uğur, “الكلمات المعربة في القرآن الكريم الكلمات التركيبية نموذجاً- Kur'an-ı Kerim'deki Arapçalaşmış Kelimeler -Türkçe Kökenli Kelimeler Örneği-”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 16/1 (Haziran 2016), 139-156; Tercuman Özbek, *Kur'ân'daki Muarreb Kelimelere Oryantalistlerin Yaklaşımı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 212-215; Bayram Aktaş, “Kur'ân'da Muarreb Kelimelerin Varlığı Meselesi ve Fahreddin er-Râzî'nin Bu Konudaki Görüşleri (Mefâtihu'l-Gayb Bağlamında)”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2021), 63-77.

*kabiliyetini öğret.*⁵¹ duası, İbn Abbas'ı kabiliyetini daha kolay sergilediği ilim sahasına sevk etmiş, “*hadis, tefsir, fıkıh, ulûmü'l-Kur'ân, kıraat, belagat, Arap dili ve edebiyatı*” vb. İslamî ilimlere teşvik etmiş, mezkur ilim sahalarında ilk otorite ve temel kaynak kabul edilmesini sağlamıştır. Bu hal, bu güzide sahabeye, Kur'ân'ın tercümanı vasfını kazandırmıştır. İbn Ömer onun için Kur'ân hakkında ümmetin en bilgilisi tanımını kullanmış, engin bilgisinin yanı sıra zeki bir kalp, aydınlanmış akıl donanımına sahip olduğu bildirilmiştir.⁵²

Ona atfedilen en güzel eserlerden biri de 'Ulûmü'l-Kur'ân sahasında tedvin edilen *Garîbü'l-Kur'ân*'dır. İbn Abbas'ın Arap dili ve edebiyatına dair sayısız şiir ve nesir ezberlediği belirtilmiştir.⁵³ Bu eser, ayetlerdeki kelimelerin anlamlarının tefsirinde şiirle istişhad metodunun kullanımının öncüsü İbn Abbas'ın, hâricîlerin liderlerinden Nâfi' b. el-Ezrak (ö. 65/685) tarafından sorulan suallerin yanıtlarını, aralarındaki diyalogların müfessire atfını, isnat zincirini ihtiva etmektedir.⁵⁴

İbn Abbas, Kur'ân'daki garîb, müşkil kelimelerin tefsirinde *إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا* ve *بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ* “*biz onu Arapça bir Kur'ân kıldık*”⁵⁵ ve “*onu Arap lisanıyla indirdik.*”⁵⁶ âyetlerinden hareketle İslam öncesi Arap şiirine atıfta bulunmuştur.⁵⁷ İbn Abbas “*Şiir arapların divanıdır. Eğer Kur'ân'dan bir harf bize gizli kalırsa onu Arap divanından araştırırız. Harfteki gizliliği Arap divanından öğrenmeye çalışırız.*” demiştir.⁵⁸ Müfessirin metodunu bir örnekle izah etmek mümkündür:⁵⁹

Nâfi' b. Ezrak, İbn Abbas'a aşağıdaki soruları sormuştur.

“يا ابن عباس! أخبرني عن قول الله عز وجل: *وَشَرَّابِكُمْ لَمْ يَتَسَنَّهُ؟*”⁶⁰

“Ey İbn Abbas! Allah'ın *وَشَرَّابِكُمْ لَمْ يَتَسَنَّهُ* âyeti hakkında beni bilgilendirir misin?”

İbn Abbas cevap vermiştir.

“لم تغيره السنون عن حاله، لأنه كان وضع في دن العصور ليليل به الخير، فأمانه الله مائة عام”

“Yıllar onun durumunu değiştirmedir. Çünkü ekmeği tatlandırmak için bir kaba meyve suyu koymuştu. Bu sebeple Allah onu yüz yıl ölü olarak tuttu.”

İbn Ezrak tekrar soru sormuştur.

“وهل تعرف العرب ذلك؟”

“Araplar bunu biliyor mu?”

⁵¹ Buhârî, “İlim”, 75, 143, 3546, 6842; Müslim, “Fedâilü's-Sahabe”, 3477.

⁵² İbn Abbas, *Garîbü'l-Kur'ân*, 1/12-25; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/234.

⁵³ İbn Abbas, *Garîbü'l-Kur'ân*, 1/12-25; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/234.

⁵⁴ İbn Abbas, *Garîbü'l-Kur'ân*, 1/12-25.

⁵⁵ ez-Zuhruf 43/3.

⁵⁶ eş-Şuarâ 26/195.

⁵⁷ İbn Abbas, *Garîbü'l-Kur'ân*, 1/19.

⁵⁸ bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 2/67.

⁵⁹ İbn Abbas, *Garîbü'l-Kur'ân*, 1/214.

⁶⁰ bk. el-Bakara 2/259.

İbn Abbas ise şairin

“طاب منه الطعم والريح معا... لن تراه يتغير من أسن”

“Tadı ve kokusu güzeldir, yıllar geçtikçe değiştiğini göremezsin” sözüyle cevap vermiş, لَمْ يَتَسَنَّهْ ifadesinin لم يتغير manasına işaret ettiğini Arap şiirini istişhad ederek tefsir etmiştir.⁶¹

İbn Abbas'a atfedilen bu eserde Arap şiiri istişhad gösterilerek iki yüz elli garîb ya da müşkil kelimenin her birinin bulunduğu sûre ve âyet numaraları belirtilerek bu kelimelerin anlamları açıklanmıştır. Bu eserin haricinde İbn Abbas'a isnat edilen *Kitâbü garîbi'l-Kur'ân/Kitâbü'l-lügât fi'l-Kur'ân ve Tefsîru İbn Abbas el-müsemmâ bi-sahîfeti Ali b Ebî Talha an İbn Abbas fi Tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm* isminde iki eser nakledilmiştir. İbn Abbas'a atfedilen *Kitâbü'l-Lügât*'inde garîb kelime sayısı ise üç yüz kırk civarındadır.⁶²

İbn Abbas'a atfedilen *Kitâbü garîbi'l-Kur'ân/Kitâbü'l-lügât fi'l-Kur'ân*'da Arap dilindeki lehçelerin kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu meyanda el-Bakara 2/13. âyetinde *وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ امْنُوا كَمَا مَنَّ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ* *السُّفَهَاءُ*⁶³ ifadesindeki *السُّفَهَاءُ* kelimesi *وَالسُّفَهَاءُ الْجَاهِلُ بِلُغَةِ كِنَانَةَ* cümlesinde belirtildiği üzere kinane lehçesinde cahil anlamında kullanılmıştır.⁶⁴ İbn Abbas'a atfedilen *Tefsîru İbn Abbas el-müsemmâ bi-sahîfeti Ali b Ebî Talha an İbn Abbas fi Tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm* adlı tefsirde garîb kelimeler birer kelime öz ifadelerle izah edilmiştir. Örneğin *وَمِمَّا زَرَقْنَا لَهُمُ فَنَافِقُونَ*⁶⁵ âyetindeki *فَنَافِقُونَ* kelimesi, *رَكَةَ اَمْوَالِهِمْ* terkihiyle açıklanmıştır.⁶⁶ İbn Abbas Kur'ân'daki garîb ve müşkil kelimeleri şiirle, Arap dilindeki lehçelerle ve tek kelime kısa sözcüklerle tefsir etmiştir.

2.2. Atâ b. Ebî Rebâh'a İsnat Edilen Garîbü'l-Kur'ân

Tâbî'nin meşhur müfessirlerinden biri olan İbn Ebî Rebâh, Yemen'in el-Cened bölgesinde hicretin 27. (647) yılında dünyaya gelmiştir. Doğduğu belde ve Mekke'ye gelişine ilişkin yeterli malumat bulunmamaktadır. İslâmî ilimlere vukûfiyetiyle tanınmış bir isimdir. Babası Ebû Rebâh'ın isminin Eslem olduğu belirtilmiştir. Künyesi Ebû Muhammed olup 88 yaşında vefat etmiştir.⁶⁷ Ebû Hanîfe Hammâd ve Atâ' b. Ebî Rebâh'dan daha bilgili, daha kavrayışlı birini görmedim, demiştir. O'nun İbn Abbas'ın talebesi olduğunda icma vardır.⁶⁸

⁶¹ bk.Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 5/465.

⁶² İbn Abbas, *Kitâbü'l-lügât fi'l-Kur'ân*, thk. Selâhaddin el-Müneccid (Kahire: Matbaatu'r-Risâle, t.s.), 20-55.

⁶³ “Onlara diğer insanlar gibi sizde iman edin denildiğinde akılsızların inandığı gibi biz de inanalım mı? derler.”

⁶⁴ İbn Abbas, *Kitâbu'l-lügât fi'l-Kur'ân*, 55.

⁶⁵ “Kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infak ederler” *فَنَافِقُونَ* müzari fiili mallarının zekatlarını verirler anlamında tefsir edilmiştir.

⁶⁶ İbn Abbas, *Tefsîru İbn Abbas el-müsemmâ bi-Sahîfeti Ali b. Ebî Talha 'an İbn Abbas fi tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm*, thk. Abdülmün'im Reccal (Beyrut: Muessesetü'l-Kütübü's-Sikâfiyye, 1401/1991), 77-78.

⁶⁷ Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Kitâbü a'lâmü'l-ahyâr*, thk. Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeýfe Çeker, Güneş Öztürk (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438/2017), 1/292-295; Cerrahoğlu, *Atâ' b. Ebî Rebâh ve Garîbü'l-Kur'ân*, 17.

⁶⁸ Kefevî, *Ahyâr*, 1/293, 294.

İlk ehlü'l-me'ânî müfessiri sayılan İbn Abbas'a atfedilen “*Garîbü'l-Kur'ân*”, Nâfi' b. el-Ezrak tarafından İbn Abbas'a sorulan suallerin yanıtlarını ve her iki müfessir arasındaki diyalogların nispetini, isnat zincirini ihtiva etmektedir. İbn Abbas'tan aktarılan ikinci ehlü'l-me'ânî müfessiri İbn Ebî Rebâh'a nispet edilen “*Garîbü'l-Kur'ân*” da el-Bakara ile el-‘Âdiyât arasındaki sûrelerden üç yüz otuz garîb ya da müşkil kelime yorumlanmıştır.⁶⁹

Atâ' b. Ebî Rebâh, sahabeden gelen rivayetlerin en önemli halkasını oluşturmaktadır. Daha çok İbn Abbas'tan nakilde bulunmakla beraber Hz. Ali, Hz. Aişe (öl. 58/678), Ebû Hureyre (öl. 58/678) gibi birçok sahabeden rivayetlerde bulunmuştur.⁷⁰ Atâ' b. Ebî Rebâh'ın İbn Abbas'tan nakillerini gösteren iki farklı senet zinciri aşağıda belirtilmiştir:⁷¹

“حدثنا ابن حميد، قال: ثنا سلمة، عن محمد بن إسحاق، عن عبد الله بن أبي نجيح، عن عطاء بن أبي رباح، عن ابن عباس (أوليئنا شديداً) أهل فارس”

“حدثني المثنى، قال: حدثنا الحجاج، قال: حدثنا حماد، عن قيس بن سعد، عن عطاء بن أبي رباح، عن ابن عباس، قال: شاة.”

İbn Ebî Rebâh'ın İbn Abbas'tan aktardığı garîb kelimeler, Benî Kinâne, Benî Tay, Gassân, Benî Hüzeyl, Benî Cürhüm, Benî Umân, Benî Ezd, Kureyş, Benî Mezhic, Benî Huzâa, Benî Temîm, Ezd-i Şenûe, Benî Nabati, Benî Kays, Benî Hadramût, Hicâz, Katafan, Habeş, Sebe, Ehl-i Yemâme, Benî Müzeyne, Benî Hanife, Benî Medyen, Benî Lahm, Benî Sakîfe, Benî Süleym, Benî Humeyr, Benî Sedûs, Benî ‘Amalika, Benî Has'am, Benî Enmâr, Benî Cüzâm, Benî Eş'âr, Benî Kıbt, Benî Azra, Benî Hassam, Benî Hasmem, Benî ‘Âmir b. Sa'saa, Evs, Hazrec, Benî Hemdân, Benî Berber, Benî Sa'd el-‘Aşîra, Benî Havâzin, Benî Kinde gibi kabilelerin dillerinde mevcut kelimelerdir. Ayrıca âyetlerde dönemin yaygın dillerinden Rum, Fars, Yemen, İbrânî, Süryânî, Çin dilindeki gibi yabancı kelimelerin mevcudiyeti nakledilmiştir.⁷² Nâfi' b. el-Ezrak, âyetlerdeki İbn Abbâs'tan naklettiği garîb kelimelerin anlamlarını Arap şairlerin şiirlerini iştişhad ederek açıklarken; Atâ' b. Ebî Rebâh vahiy asrındaki mevcut tüm Arap kabilelerinin lehçelerine ve diğer ulusların dillerine isnat edilen (âyetlerdeki) garîb kelimelerin manalarını, kökü Arapça olan kelimeleri istidlal göstererek açıklamıştır.

Atâ' b. Ebî Rebâh'a nispet edilen eserde de geçen el-Bakara 2/63. âyetin الجَبَلِ (dağ) manasındaki الطور ve 131. âyetteki İbrahim kelimelerinin, Süryanice'ye atfedilip sonradan muarrebleştiği belirtilmiştir.⁷³ Kökeni Süryaniceye isnat edilen الطور kelimesinin Arapça الجَبَلِ kelimesiyle yorumlandığı zikredilmiştir.⁷⁴ el-A'râf 7/29. âyetin Rum diline nispet edilen بالتسقط kelimesi

⁶⁹ bk. Cerrahoğlu, *Atâ' b. Ebî Rebâh ve Garîbü'l-Kur'ân*, 27-102.

⁷⁰ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Dr. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Neyl (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmi'l-Hadîse, 1410/1989), 1/268, 491; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, thk. Abdullah Mahmûd Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2003), 4/244, 693, 743; Abdürrezzâk es-San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed Abdüh (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/300; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/219, 14/52.

⁷¹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 1/268, 491; San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 3/252, 498, 4/219; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/29; 22/219, 24/91.

⁷² Cevâlikî, *el-Mu'arreb*, 5-653; bk. Cerrahoğlu, *Atâ' b. Ebî Rabâh ve Garîbü'l-Kur'ân*, 27-102.

⁷³ bk. Cevâlikî, *el-Mu'arreb*, 435; Cerrahoğlu, *Atâ' b. Ebî Rebâh ve Garîbü'l-Kur'ân*, 28.

⁷⁴ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 1/204, 622, 737; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1/41; Cevâlikî, *el-Mu'arreb*, 435; الجَبَلِ kelimesinin yorumuna ilişkin bk. Yahya Arslan, *Kur'ân-Kâinat-İnsan* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2023), 120-123.

muarrebleşip, *بالعدل* kelimesiyle tefsir edilmiştir.⁷⁵ Hûd 11/82. âyetin Fars diline isnat edilen *حجارة من سجيل* terkininin *سجيل* ifadesi, *حجارة من طين* (kil taşları)⁷⁶ anlamında Arapçalaşmış ve *طين* kelimesiyle açıklanmıştır.⁷⁷ Ayrıca en-Necm 53/22. âyetin Çin diline nispet edilen *ضيزى قسمة ضيزى* terkinindeki *ضيزى* sözcüğünün Arap dilinin kökenine mutabık olmasına istinaden muarrebleşip, *جائرة* (adaletsizlik) lafziyle tercüme edildiği belirtilmiştir.⁷⁸ el-Ahzâb 33/8. âyetin İbrânice diline isnat edilen *عذابا الیما* terkinindeki *الیما* sözcüğü Arapçaya intibak etmiş ve *موجعا* (elem, acı) kelimesiyle tercüme edilmiştir.⁷⁹ Bu bağlamda Kur’ân’da her lisanın kelimesinin mevcudiyeti ifade edilmiştir.⁸⁰

Ayrıca Allah’ın Arapça haricinde hiçbir lisanın kitabın inzal etmediği, Cebrâîl’in; Arap dilinde gönderilen ilâhî vahiyleri açıklamaları için her bir nebiye⁸¹ kendi kavimlerinin lisanında tercüme ettiği nakledilmiştir. Yabancı dillere isnat edilen garîb kelimelerin köklerinin ve tabiatlarının Arapça olması nedeniyle Arap dilinin kökeniyle mutabakat sağladığı belirtilmiştir. Bu bağlamda en-Necm 53/22. âyetin Çin diline nispet edilen *ضيزى قسمة ضيزى* terkinindeki *ضيزى* sözcüğünün, *جائرة* (adaletsizlik) anlamında;⁸² el-Ahzâb 33/8. âyetin İbrânice diline isnat edilen *عذابا الیما* terkinindeki *الیما* kelimesinin, *موجعا* (elem, acı) manasında-köklerinin ve tabiatlarının Arapça olmalarına istinaden Arap dilinin kökenine muvafakat sağladığı zikredilmiştir.⁸³ Özet olarak Kur’ân’ın Arapça indirildiği ve bu dilin dışında yabancı lisandan her hangi bir kelimenin mushafa karışmadığı beyan edilmiştir.⁸⁴

2.3. Zeyd b. Ali’ye Nispet Edilen Garîbü’l-Kur’âni’l-Mecîd

Müfessirin tam adı, Ebü’l-Hüseyn Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlip el-‘Alevî el-Hâşimî el-Kureyşî’dir.⁸⁵ Câhız onun Benî Hâşim’in hatiplerinden olduğunu belirtmiş, Ebû Hanife ise müfessiri kastederek onun zamanında kavrayışı daha iyi, daha seri cevaplı ve daha

⁷⁵ Suyûtî, *el-Mühezzeb fî mâ vaka’a mine’l-mu’arreb*, thk. et-Tihâmî, er-Râcî, el-Hâşimî (b.y.: Matba’atü’l-Füdâle, t.s.), 1/124-125; Cerrahoğlu, *Atâ’ b. Ebî Rebâh ve Garîbü’l-Kur’ân*, 41.

⁷⁶ Bu kelimeye sert çamur, çamurdan pişirilmiş tuğla gibi anlamlar verilmiştir. Burada yanar dağlardan püsküren çamurların sertleşerek taşlaşmasını ifade eden killi taşlar anlamı tercih edilmiştir. Çünkü âyetteki *حجارة* kelimesi tuğla ve çamur anlamını değil taş anlamını taşımaktadır. Ayrıca *طين* kelimesi kil anlamında da kullanılmaktadır. bk. Râzî, *Muhtârü’s-sihâh*, 1/142; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tuhfetü’l-erîb bimâ fi’l-Kur’âni’l-garîb*, thk. Semîr Meczûb (b.y.: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1403/1983), 1/169.

⁷⁷ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 1/390; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 1/14, 15/433; bk. Cevâlikî, *el-Mu’arreb*, 465; Suyûtî, *el-Mühezzeb*, 1/60; Cerrahoğlu, *Atâ’ b. Ebî Rebâh ve Garîbü’l-Kur’ân*, 50.

⁷⁸ Cerrahoğlu, *Atâ’ b. Ebî Rebâh ve Garîbü’l-Kur’ân*, 82.

⁷⁹ Cerrahoğlu, *Atâ’ b. Ebî Rebâh ve Garîbü’l-Kur’ân*, 68.

⁸⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 1/14; bk. Cevâlikî, *el-Mu’arreb*, 5-653; Suyûtî, *el-Mühezzeb*, 1/61.

⁸¹ “Biz her bir peygamberi kendi lisanıyla gönderdik ki onlara apaçık anlatsın.” İbrâhîm 16/4; “Rûhulemin onu apaçık bir Arapçayla indirmiştir.” eş-Suarâ 26/195.

⁸² Cerrahoğlu, *Atâ’ b. Ebî Rebâh ve Garîbü’l-Kur’ân*, 82.

⁸³ Cerrahoğlu, *Atâ’ b. Ebî Rebâh ve Garîbü’l-Kur’ân*, 68.

⁸⁴ bk. Cerrahoğlu, *Atâ’ b. Ebî Rebâh ve Garîbü’l-Kur’ân*, 25-26.

⁸⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’âni’l-mecîd*, thk. Muhammed Yusufuddîn (Hyderabad: Taj-Yusuf Foundation Trust, 1422/2001), 1.

belirgin sözlü kimseyi görmediğini ifade ettiği, 79/679 yılında doğduğu ve Kûfe'de ikamet ettiği nakledilmiştir.⁸⁶

Müfessir, Hz. Hüseyin'in Kerbala'da kurtulan tek oğlu Ali Zeynelâbidin ve büyük oğlu Muhammed el-Bâkir yakın akrabalarının katledilmesine istinaden siyasetten uzak bir hayat tarzı benimseyip Medine'de ilimle meşgul olmuştur. Zeyd b. Ali de Medine'de babasından ilim tahsil etmiş, Şia'nın dördüncü imamı kabul edilmiştir. Zeyd b. Ali ilimle meşgul olmasına rağmen Peygamberimizin Kerbelâ'da şehit edilen torunu Hz. Hüseyin'in torunu olmasına istinaden siyasetten uzak kalamamıştır.⁸⁷

Zeyd b. Ali'nin Vasıl b. Atâ'yla tanışıp onun i'tizâlî görüşlerini bizzat kendisinden öğrenmesinin akabinde Şam'a gittiği söylenmiştir. O, Hişam b. Abdilmelik'in baskısına maruz kalıp beş ay hapsedilmiş ve önce Irak'a gitmiş, sonra da Medine'ye dönmüştür. Küfeliler onu Emevilerle savaşmaya teşvik etmesinin akabinde hicri 120 yılında Kûfe'ye dönmüştür. Müfessirin kendisine isnat edilen bu eserin muhakkik mukaddemesinde belirtildiğine göre Kûfe'de kırk bin kişi Kur'ân ve sünnete davet, zalimlerle cihat, zayıfların bedelini ödeyip mahrumlara yardım etmek, ganimet paylaşımında adalet, ehl-i beyte yardım vb. gibi konularda mücadele etmek saikiyle ona biat etmişlerdir. O dönemde Şam valisi olan Yusuf b. Ömer es-Sakafî (öl. 127/744), Zeyd b. Ali'nin öldürülmesi için el-Hakem b. es-Salt'a bir mektup yazdığı belirtilmiştir. Zeyd b. Ali Kûfe'de hicri 122 yılında şehit edilene kadar büyük kavgalar patlak vermiş, müfessire şehit Zeyd anlamında “زيد الشهيد” denilmiştir.⁸⁸

Zeyd b. Ali kitabının başlarında “*fâtihatü'l-kitâb*” başlıklı tedvin etmiş olduğu bölümde Kur'ân'ın özellikle Allah'ın kitabının ismi olduğunu, başka kitaplara bu ismin verilemeyeceğini, her birinin kendine has isimleri olan sûreleri bir araya getirip birleştirdiği için Allah'ın kitabına Kur'ân isminin verildiğini belirtmiştir.⁸⁹ Müfessire göre Kur'ân'ın kendisiyle başlamasına, namazın her rekâtında okunan sûrelerden önce okunmasına istinaden Fatihâ sûresine “*ümmü'l-kitâb*” denilmiştir. Ayrıca Kur'ân'ın diğer sûrelerinden önce yazılması, namazın her bir rekâtında diğer sûrelerden önce okunması sebebiyle “*fâtihatü'l-kitâb*” da denilmiştir.⁹⁰

Kur'ân ve Fatihâ sûresi hakkında verilen muhtasar bilginin akabinde besmele ve Fatihâ sûresinin diğer âyetlerinin ve bu âyetlerle bağlantılı diğer sûrelerin bazı âyetlerinin tefsiri yapılmıştır. Besmeledeki Allah'ın güzel isimlerinden rahman ve rahim kelimelerinin kapsamından bahsederek bu iki kelimeyi açıklamıştır. Kur'ân'ın inzali esnasındaki kureyş lehçesini konuşan Arapların *rahman* kelimesini bilmediklerini, tanımadıkları kelimelerin ifade ettiği mabuda nasıl secde edip ibadet edebileceklerini beyan ederek itiraz ettiklerinden bahsetmektedir. Buna

⁸⁶ Zeyd b. Ali, *Garîbü'l-Kur'ân*, 1.

⁸⁷ Saffet Köse, “Zeyd b. Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/313-316.

⁸⁸ Zeyd b. Ali, *Garîbü'l-Kur'ân*, 1.

⁸⁹ Zeyd b. Ali, *Garîbü'l-Kur'ân*, 5.

⁹⁰ Zeyd b. Ali, *Garîbü'l-Kur'ân*, 5.

mukabil “*ister Allah deyin, ister rahman deyin, hangisini dersiniz deyin en güzel isimler O'nundur...*”⁹¹ âyeti inmiştir. Müfessir âyetlerin tefsirinde nüzul sebebini kullanmıştır. Bu bölümde müfessir Fâtiha sûresini mufassal bir şekilde te'vil ettikten sonra tekrar Fatiha sûresini muhtasar bir şekilde tefsir etmiştir.⁹²

Müfessir, her bir sûreye başlık açıp, garîb ve müşkil kelimeler kapsamında tanımladığı yüz on dört sûrenin âyetlerini Arap şiirlerinden istişhad göstererek te'vil etmiştir.⁹³ Bu kelimelerin te'vili için bazen bir beyitle yetinirken, bazı kelimeleri beyitlerle yorumlamıştır. Bu yorum şeklini bir örnekle belirginleştirmek gerekir. Beslemenin tefsirinde insanlar bir söz ve eylemde bulunmak istediklerinde Allah'ın kelamını besmele ile açtıkları gibi söz ve fiillerine besmeleyle başlasınlar mefhumunda yorumlamış ve akabinde bu şerhini İbn Revâha'nın bir beytiyle istişhad etmiştir.⁹⁴

بِسْمِ اللَّهِ وَبِهِ بَدِينَا

”ولو عبدنا غيره شقيا

“Allah'ın adıyla başlar, onun adına itaat ederiz; eğer başkasına ibadet edersek şâkî (âsî) oluruz.”

Müfessirin âyetlerdeki garîb kelimeleri yorumlamadaki metodu şöyle özetlenebilir:⁹⁵

- Arap dil ve edebiyatını kullanmış ve Arap şiirini istişhad ederek yorumlamıştır.
- Bir yerde de olsa âyetin nüzûl sebebine yer vermiştir.
- Başta kureyş lehçeleri olmak üzere Arap lehçelerini kullanmıştır.
- Eserini Mushaf tertibine göre tedvin etmiştir.
- Zeyd b. Ali'ye ulaşan senet zincir tertibinde soru cevap metodu da kullanılmıştır.

Müfessir; Kur'ân'daki garîb, müşkil, mübhem kelimeleri tefsir ederek Kur'ân'ın anlaşılmasına kolaylık sağlamıştır. Müfessire isnat edilen *Garîbü'l-Kur'âni'l-mecîd* adlı kıymetli eser, ehlü'l-me'ânî müfessirlerinin *İ'râbü'l-Kur'ân*, *Mecâzü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân*, *Garîbü'l-Kur'ân* başlıkları altında kaleme aldıkları eserlerin temellerinin teşekkülüne önemli katkı sağlamıştır.

Sonuç

Kur'ân'ın yorumuna ilişkin ilk tefsirler, mübhem, müşkil ve garîb kelimelerin anlaşılmasını inceleyen eserlerdir. Kaleme alınan bu tefsirlere *İ'râbü'l-Kur'ân*, *Mecâzü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân*, *Garîbü'l-Kur'ân* isimleri verilmiştir. Tedvin edilen bu eserlerin ilki Ferrâ'ya atfedilmiş, ondan önceki çalışmalara da işaret edilmiştir. Günümüz akademik literatürde bu alana ilişkin çalışmalar, *Garîbü'l-Kur'ân* terkihiyle başlıklandırılmıştır. Bu makalede ise *Garîbü'l-Kur'ân* haricindeki *İ'râbü'l-*

⁹¹ el-İsrâ 17/110.

⁹² Zeyd b. Ali, *Garîbü'l-Kur'ân*, 5-39.

⁹³ Zeyd b. Ali, *Garîbü'l-Kur'ân*, 1-324.

⁹⁴ Zeyd b. Ali, *Garîbü'l-Kur'ân*, 5-9.

⁹⁵ Zeyd b. Ali, *Garîbü'l-Kur'ân*, 5-9.

Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân başlıklarını içeren eserler kaleme alan müfessirleri ihtiva eden ehlü'l-me'ânî kavramı tahlil edilmiş, şu sonuçlara ulaşılmıştır.

Ehlü'l-me'ânî kavramı “*İ'râbü'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân*” başlıkları altında eser veren âlimleri birleştiren bir terkiptir. Hz. Muhammed'in Arap lehçelerini Kureyş lehçesinde birleştirmesi, ehlü'l-me'ânî âlimlerini “*İ'râbü'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân*” alanlarına yönlendirmiş; mübhem, garîb ve müşkil kelimelerin tefsir edilmesine katkı sağlamıştır. İlk ehlü'l-me'ânî müfessirlerinin eserleri sahabeye ait görüşlerin derlenip tedvin edildiği eserlerdir. İlk derlenip tedvin edilen eser İbn Abbas'a atfedilmiştir.

Bu bağlamda Arapçanın lehçelerinin, vahiy döneminin lider milletlerinin ve kendilerine peygamber gönderilen her bir milletin ve her bir din mensuplarının lisanlarından bazı kelimelerin Arapçanın kendi lafzı, gramer kuralları ve üslûbu çerçevesinde disipline olup muarrebleştiği ve Kur'ân'ın iki kapağı arasındaki lafzında birleştiği nakledilmektedir. Atâ' b. Ebî Rebâh'a nispet edilen *Garîbü'l-Kur'ân*'da ise Allah'ın Arapça dışında hiçbir dilde kitap vahyetmediği, Cebrâîl'in; Arap dilinde gönderilen ilâhî mesajları tebyîn etmeleri için her bir nebiye kendi kavimlerinin lisanında tercüme ettiği iddia edilmiştir. Ebû Rebâh; yabancı dillere isnat edilen garîb kelimelerin köklerinin ve tabiatlarının Arapça olmasına istinaden Arap dilinin kökeniyle mutabakat sağladığını belirtmiştir.

Sahabe sonrasında ehlü'l-me'ânî müfessirlerinden sayılabilecek dört isim dikkat çekmektedir. O isimler Nâfi' b. Ezrak, Atâ' b. Ebî Rebâh, Zeyd b. Ali ve Vâsıl b. Atâ'dır. Nâfi' b. Ezrak hâricîlerin Ezârika fırkasının lideri, Atâ' b. Ebî Rebâh Sünnî ekolün temelini teşkil eden Hicaz mektebinin temsilcisi, Zeyd b. Ali Şia ekolünde on iki imamın dördüncüsü, Vâsıl b. Atâ Mutezile'nin kurucusu olarak bilinmektedir. Ehlü'l-me'ânî kabul edilebilecek bu isimlerin eserlerinin kaynağı İbn Abbas'a dayanmaktadır. İbn Abbas ise Kur'ân'ın tercümanı ünvanıyla tanınmıştır.

Bu makalede kaleme alınan kitaplar, ehlü'l-me'ânî müfessirlerin “*İ'râbü'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân*” başlıkları altındaki eserlerini temellendiren kitaplardır. Söz konusu mevzulara ilişkin hicri ilk asırdan itibaren her asırda oldukça bereketli eserler tedvin edilmiştir. Bu eserlerin bazıları tahkik edilmiş; bazıları mahtûta tertibinde kalmış, bazılarına da ulaşılammış sadece isimleri kitaplarda yer almıştır. Mahtûta tertibindeki eserlerin yüksek lisans, doktora tezi ya da araştırma makalesi formatında çalışılması günümüzün akademik literatürüne önemli ölçüde katkı sağlayacaktır. Ulaşılammayan eserlerin keşfedilmesi ise akademik alanda çalışanların ilgisini beklemektedir.

Bu ilim sahalarını temellendiren ilk eserler soru-cevap tertibinde Arap şiirlerinin beyitlerini istihsad edinmiştir. İlk eserlerden Atâ' b. Ebî Rebâh'ın *Garîbü'l-Kur'ân*'ında hem Kureyş lehçelerinin haricindeki Arap lehçelerinden bazı sözcükler hem de yabancı dillerden muarrebleşmiş garîb, müşkil ve mübhem bazı kelimeler, kökü Arapça olan kavramlarla tefsir edilmiştir. Özetle ehlü'l-me'ânî istilâhı Kur'ân'ın anlaşılmasını kolaylaştıran, 'Ulûmü'l-Kur'ân tarihinde neşv ü nema bulmuş âlimleri birleştiren bir kavramdır.

Kaynakça

- Aktaş, Bayram. "Garîbu'l-Kur'ân İlmî ve Lugatu'l-Kur'ân'la İlişkisi". Tefsir Araştırmaları Dergisi 4/2 (Nisan 2021), 218-246.
- Aktaş, Bayram. "Abdullah b. Abbas ve Râgıb el-İsfahânî'nin Garîbü'l-Kur'ân'a Katkılarına Mukayeseli Bir Bakış (İbn Abbas'ın Garîbü'l-Kur'ân'ları ve İsfahânî'nin el-Müfredât'ı Bağlamında)". Trabzon İlahiyat Dergisi 8/2 (Güz 2021), 259-296.
- Aktaş, Bayram. "Kur'ân'da Muarreb Kelimelerin Varlığı Meselesi ve Fahreddin er-Râzî'nin Bu Konudaki Görüşleri (Mefâtilu'l-Gayb Bağlamında)". Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/1 (2021), 63-77.
- Algül, Hüseyin. İslam Tarihi. 4 cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, t.s.
- Arslan, Yahya. Kur'ân-Kâinat-İnsan. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2023.
- Askerî, Ebû Hilâl. Mu'cemü'l-furûku'l-lügaviyye. thk. Şeyh Beytullah Bayât. b.y.: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412/1992.
- Bayer, İsmail. "İbn Kemal'in et-Ta'rîb Risâlesinde Kur'ân'da Mu'arreb Konusuna Bakışı". İlahiyât 44 (2015/2), 103-114.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. el-Câmi'üs-sahîh. Muhammed Zehîr b. Nâsır. by.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2002, "İlim", 75, 143, 3546, 6842.
- Bulut, Ahmet. "Kur'ân'a Dair Eserler". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/4 (1992), 129-154.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsir'de Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garîbü'l-Kur'ânı". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22 (1978), 17-104.
- Cevâlîkî, Mevhûb b. Ahmed. el-Mu'arreb. thk. Dr. F. Abdurrahman. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1410/1990.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. Kitâbü't-ta'rîfât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'ânî'l-garîb. thk. Semîr Meczûb. b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Ebû Şeybe, Ebû Bekr. el-Musanef. thk. Kemal Yûsuf Elhût. 7 cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989, "İ'râbü'l-Kur'ân", 29912.
- Eroğlu, Yakup. "Kur'ân-ı Kerîm'in Arap Diline Etki ve Katkıları". Ağrı İslami İlimler Dergisi 7 (Aralık 2020), 182-199.
- Hâbit, Fevzî Yûsuf. Me'âcimü me'ânî elfâzi'l-Kur'ânî'l-kerîm. Medine: Mecme'ul'l-Melik Fahd, t.s.
- Halil b. Ahmed. Kitâbü'l-'ayn. thk. Dr. Mehdî el-Mahzûmî, Dr. İbrahim es-Sâmîrânî. 8 cilt. b.y.: Dâru ve Mektebetü Hilâl, t.s.
- Hızıroğlu, İsa. "Me'ânî'l-Kur'ân Eserlerinin Tarihsel Süreci". Genç Mütefekkir Dergisi 3/2 (Aralık 2022), 607-636.
- İbn Abbas, Abdullah. Garîbü'l-Kur'ân fî şî'ri'l-'arap. b.y.; y.y, t.s.
- İbn Abbas, Abdullah. Kitâbü'l-lügât fi'l-Kur'ân. thk. Selâhaddin el-Müneccid. Kahire: Matbaatu'r-Risâle, t.s.

- İbn Abbas, Abdullah. Tefsiru İbn Abbas el-müsemâmâ bi-Sahîfeti Ali b. Ebî Talha 'an İbn Abbas fi tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm. thk. Abdülmün'im Reccal. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sikâfiyye, 1401/1991.
- İbn Ebû Hâtîm. Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 9 cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999), 2/669.
- İbn Manzur. Lisânü'l-'arap. 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1410/1990.
- İsfahânî, Râgîp. Müfredat. thk. Safvan Adnan Davudi. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412/1992.
- Kâtip Çelebi. Keşfü'z-zünûn 'an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn. 6 cilt. Bağdât: Mektebetü'l-Müsennâ, 1340/1941.
- Kefevî, Ebu'l-Beka. el-Külliyat: mü'cem fi'l-müstalahat ve'l-füruki'l-lügaviyye. thk. Adnan Derviş, Muhammed Mısri. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. Kitâbü a'lâmü'l-ahyâr. thk. Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeyfe Çeker, Güneş Öztürk. 4 cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438/2017.
- Köse, Saffet. "Zeyd b. Ali". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 44/313-316.
- Mecmû'atü mine'l-Esâtize ve'l-Ulemâi'l-Mütehasısîn. el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyeti'l-mütehasıse. Mısır: el-Meclisü'l- A'lâ li'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- Mukâtil b. Süleyman. Tefsîru Mukâtil. thk. Abdullah Mahmûd Şehâte. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2003.
- Mücâhid b. Cebr. Tefsîru Mücâhid. thk. Dr. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Neyl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmi'l-Hadîse, 1410/1989.
- Müslim b. el-Haccâc. el-Müsnedü's-sahîh. thk. Muhammed Abdülbâkî. Beyrut: Dâru't-Türâsi'l-'Arabî, t.s., "Fedâilü's-Sahabe", 3477.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. Mu'cemü'l-lügati'l-'arabiyye. 4 cilt. b.y.: 'Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008.
- Özbek, Tercuman. Kur'ân'daki Muarreb Kelimelere Oryantalistlerin Yaklaşımı. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr. Muhtârü's-sihâh. Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1418/1988.
- Rüfeyde, İbrahim Abdullah. en-Nahv ve kütübü't-tefsir. Dâru'l Cemâhiriyye, t.s.
- Sa'lebî. el-Keşf ve'l-beyân'an tefsîri'l-Kur'ân. thk. Muhammed b. Âşûr. 10 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002.
- San'ânî, Abdürrezzâk. Tefsîru Abdürrezzâk. thk. Mahmûd Muhammed Abduh. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1419/1999.
- Süyûtî. el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 4 cilt. Mısır: el-Hay'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1394/1974.
- Suyûtî. el-Mühezzeb fîmâ vaka'a minel-mu'arreb. thk. et-Tihâmî, er-Râcî, el-Hâşimî. b.y: Matba'atü'l-Füdâle, t.s.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tirmîzî. Sünen. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Şerike ve Matba'a Mustafa, 1395/1975, "Zühed, 11".

-
- Uğur, Hakan. "لكلمات المعربة فى القرآن الكريم الكلمات التركية نموذجاً" - Kur'an-ı Kerim'deki Araççalaşmış Kelimeler - Türkçe Kökenli Kelimeler Örneği". Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD) 16/1 (Haziran 2016), 139-156.
- Yıldırım, Kadri. "Klasik Dönemde Arap Diline Giren Yabancı Sözcükler-Hadisler Bağlamında Bir Örnek". Dini Araştırmalar 5/14 (Haziran 2002), 77-96.
- Zemahşerî. Esâsü'l-belâga. thk. Muhammed Bâsıl 'Uyûnü's-Sûd. Beyrut; Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zerkeşî, Bedreddîn. el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 4 cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, 1376/1957.
- Zeyd b. Ali. Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-mecîd. thk. Muhammed Yusufuddîn. Hyderabad: Taj-Yusuf Foundation Trust, 1422/2001.